

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ
XVI-XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ**

Կարսի նահանգը պատկանում էր Արևմտյան Հայաստանի այն նահանգների թվին, ուր հայկական տարրը բավականին երկար ժամանակ կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը: Ինչպես արևմտահայ մյուս նահանգների, այնպես էլ Կարսի նահանգի ժողովրդագրական պատկերը մեծ փոփոխություններ է կրել դեռ 16-րդ դարի և 17-րդ դարի առաջին կեսին տեղի ունեցած թուրք-պարսկական տևական պատերազմների պատճառով և միաժամանակ ընթացող ջալալիների ապստամբության հետևանքով:¹ Պարբերաբար ավերվում և ամայանում էին բազմաթիվ շեն գյուղեր, սրի մատնվում ու գերության են քշվում հազարավոր հայեր:² Օսմանյան կայսրության հպատակ պարսկամերձ արևմտահայ նահանգներից առավել տուժվում է Կարսի նահանգը, հատկապես Շահ Աբասի 1603-1604թթ. նաև այս տարածքից կատարած բռնագաղթի հետևանքով: Տարագրվում են Շիրակավանը (Արևմտյան Շիրակ, Շորագյալ), Ջարիշատը, Կարսի գյուղերի մի մասը: Աղետալի էր հատկապես Կաղզվանի գավառ կատարած Շահ Աբասի արշավաքը, որի հետևանքով գավառն ամբողջությամբ վեր է ածվում անմարդաբնակ և ավերակ մի վայրի:³ Այդ մասին է վկայում նաև ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն:⁴ Պարսիկների կողմից Կարսի նահանգի սահմանամերձ շրջաններն ավերվում են և բնակիչներն

¹ Տե՛ս Ջուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Ե., 1980, էջ 43, 44, 50:

² Տե՛ս Լալայան Ե., Հայ ծեռագրերի ցուցակ, Թիֆլիս, 1915, էջ 528:

³ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Ղաւրիժեցոյ, 1884, էջ 26, 38: Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Ղարանաղցիոյ, հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 14: Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIIIդդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 1, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ. 1951, էջ 182: Ջուլայան Մ. Կ., Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ /16-17-րդ դարեր/, Ե., 1966, Հավելված, էջ 230:

⁴ Tavernier J.-B., Les six voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie, en Perse, et aux Indes, A la Haye 1718, p. 24: Կաղզվանի գավառի 17-19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում տեղի ունեցած ժողովրդագրական տեղաշարժերի մասին մանրամասն տե՛ս Մուրադյան Հ., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգի Կաղզվանի գավառում /17-19-րդ դարի 1-ին երեսնամյակին/, Կանթեղ, գիտական հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ հումանիտար գիտությունների բաժանմունք, Երևան, 2001, N 4, էջ 171-177:

գերության են քշվում մահ 17-րդ դարի հաջորդ տարիներին⁵: Նահանգը պակաս ավերվածության և բռնագողթի չենթարկվեց մահ 18-րդ դարի ընթացքում, մասնավորապես Նադիր Շահի (Թահմասպ ղուլի խան) 1735թ.⁶ և 1744թ. դեպի Կարս կատարած արշավանքի ժամանակ⁷: Նադիր Շահը իր զորավարներից Քյալանթար Մասումին հատուկ ուղարկել էր Կարսի մահանգ և պատվիրել. «զի թէ քրիստոնեայ գերեսցես, խաղաղությամբ բերեսցես, իսկ թէ Տաճիկ, զարս կոտորեսցես, և զէզսն գերեսցես, և զշէսն այրեսացես և աւերեսցես»: Իսկ Նադիրն անձամբ շարժվում է Կաղզվան, այնուհետև ասպատակում է Բասենը, Բայազետը, Կարինն ու նորից գնում Կարսի վրա «և զոր ինչ մնացեալ էր ի գերելոցն Մասումին, զայն ևս խանն գերեաց»⁸: Նահանգի Ջարիշատ և Կարս գավառները 1745թ. ենթարկվում են վրացիների ասպատակությանը՝ Սուլխան Օրբելիանու գլխավորությամբ⁹:

Կարսի մահանգի համար անհետևանք չեն մնում մահ 18-րդ դարի երկրորդ կեսի ենիչերիների ապստամբությունը, քուրդ Ալի բեկ անունով ավազակապետի և լեզգիների կատարած ասպատակությունները: Վերջիններիս ասպատակության ժամանակ 18-րդ դարի կեսերին ավերվում է մահանգի մեկ-երրորդը¹⁰: Նահանգը տուժում է մահ 18-րդ դարի վերջին Կարսի փաշայի և վրացիների միջև տեղի ունեցած բախումների ժամանակ, երբ 1789թ. և 1798թ. Վրաց Գեորգի 12-րդ թագավորի որդիներ Դավիթն ու Յովհաննը լեզգիական զնդի օգնությամբ հարձակվում են մասնավորապես Շորագյալի գավառի վրա և գերում մի քանի գյուղերի բնակիչներին¹¹: 1811թ. Ջարիշատի գավառն

⁵ Տե՛ս Յակովբ Կարնիցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Յիշատակարան է դարու, Կ.-Կոստանեանց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 33:

⁶ Տե՛ս Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-շահին Պարսից, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմ. առաջաբան և ծանոթագրություններ Ն. Կ. Ղորղանյանի, Երևան, 1973, էջ 67-68: Ջաքարիա Քանաքեռցի, Ջաքարեայ սարկաւազի պատմութիւն, հ.Ա., 1870, Վաղարշապատ, էջ 87: Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, թարգմ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, հ. Գ., Երևան, 1955, էջ 26:

⁷ Տե՛ս Ջուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ, էջ 104-109:

⁸ Ջաքարիա Քանաքեռցի, Ջաքարեայ սարկաւազի պատմութիւն, հ.Ա., 1870, Վաղարշապատ, էջ 87: Ջաքարիա Քանաքեռցի, նշվ. աշխ., էջ 71: Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Ե. 1973, էջ 67:

⁹ Վրաց աղբյուրները, հ. Գ, էջ 121:

¹⁰ Տե՛ս Չոբանյան Պ., Վրացական Ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Ե., 1981, Հավելված, էջ 160:

¹¹ Վրաց աղբյուրները, հ.Գ., էջ 191 և 203, մահ Brosset M., Histoire de la Georgie, Partie II St-Petersbourg, 1856, p. 266: Նահ. Бумков П.Г., Материалы новой истории Кавказа, ч. 2, СПб., 1869, с., 447: Վրաց աղբյուրներ, հ.Գ., էջ 191: Այս մասին հիշատակում է մահ Դավիթ Բագրատիոն արքայազնը իր «Նոր

ավերածության են ենթարկում Երևանի սարդարի ջոկատները:¹² Կարսը նաև ենթարկվել է չըլդրցի էիպ բեկի հարձակումներին: Լեզգիների արշավանքները կրկնվում են նաև 1817թ.: Նրանց չղադարող հարձակումներից դրված՝ Տայլար գյուղի բնակիչները ծածուկ պայմանավորվում են Երևանի Հասան խանի հետ, որպեսզի վերջինս զորք ուղարկի նրանց սահմանից անցկացնելու համար: Պողոս վարդապետ Պետրոսյանն այդ մասին գրում է. «... որք ի միում գիշերի և անցուցեալ ընդ Ախուրեան՝ յանկարծ զան, վարեալ տանեն զնոսա»:¹³ Սկզբում զաղթեցնում են Արարատյան դաշտ, «սրածութեամբ և ոչ տանելով օդոյն մին ի հնգէ հազիւ մնան, և ապա փոխադրին ի Գեղարքունիս յԱրքայազեղ, և յետոյ անտի ևս ի Յամաքաբերդ գիւղ անապատին Անանայ: Մինն ի ծերունեաց, որ դեռ ողջ կայ, պատմեաց մեզ»:

Կարսի ժողովրդագրական պատկերի համար հատկապես ծանր են անդրադառնում 1806-1812թթ., 1828-1829թթ., 1853-1856թթ. ռուս-թուրքական, 1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմները և նրանց հաջորդած արտագաղթերն և բռնագաղթերը:¹⁴

19-րդ դարի սկզբին Ռուսաստանը, հաստատվելով Արևելյան Կրաստանում և Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում, հատկապես մեծ նշանակություն էր տալիս այդ տարածքներում ապրող հայ ազգաբնակչության հետ տարվող քաղաքականությանը: Այս քաղաքականության արդյունքն եղավ այն, որ Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի դեմ մղած պատերազմների ժամանակ, ինչպես պարսկական, այնպես էլ թուրքական տիրույթներից մեծ թվով հայեր տեղափոխվեցին ռուսական հպատակության տակ գտնվող տարածքներ:

պատմությունում» (Վրաց աղբյուրներ հ.գ., էջ 202), տե՛ս նաև՝ Бутков П. Г., Материалы новой истории Кавказа, ч. 2, СПб. 1869, с. 282, 447: Նա նշում է 1500 զերի:

¹² Մատենադարան, ձեռագիր 6517, ք. 4:

¹³ Արարատ 1872, թիւ է, յուլիս 31, էջ 273:

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգի Կաղզվանի գավառում /17-19-րդ դարի 1-ին երեսնամյակին/, Կանթեղ, գիտական հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ հումանիտար գիտությունների բաժանմունք, Երևան, 2001, N 4, էջ 171-177: Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգում 19-րդ դարի 1-ին տասնամյակում, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2001, N 2, էջ 51-59: Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգում 1813-1823 թթ., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2002, N3, էջ 40-49:

Դեռևս 1801թ. Փամբակը Ռուսաստանին միացնելուց հետո զգալի թվով հայեր Կարսի նահանգից տեղափոխվում են այնտեղ՝ կազմելով տեղի հայության գերակշիռ մասը:¹⁵

Հարկատու բնակչություն ունենալու շահագրգռությունը Վրաստանի և Լոռու կալվածատերերին ևս մղում էր ակտիվ գործողությունների:¹⁶

Կարսի նահանգի էթնիկ տեղաշարժերը մեծ ծավալ սկսեցին ընդունել 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Կարսի շատ հայեր իրենք են ընդառաջ գնում գաղթելու խնդրում ռուսների ցանկություններին:

Կարսի նահանգից հայ բնակչության արտագաղթը շարունակվում է նաև հաջորդ տարիներին:¹⁷ Արտագաղթին մեծապես նպաստում է նաև սովը:¹⁸

Անդրկովկասի ռուսական իշխանությունները ակտիվորեն շարունակում էին նորահաստատ տարածքների վերաբնակեցման գործընթացը: Գաղթականների հոսքն այնքան է ուժեղանում, որ ռուսական զինվորական իշխանություններն սկսում են լրջորեն զբաղվել ներգաղթը պետականորեն կարգավորելու խնդրով: Խստագույնս արգելվում է գաղթականների ինքնահոծար գործունեությունը բնակատեղիների ընտրության հարցում: Ցարական արքունիքը Վրաստանում գործող իր պաշտոնյաներից մի կողմից պահանջում էր խրախուսել Թուրքիայից քրիստոնյաների ներգաղթը, մյուս կողմից՝ Օսմանյան կառավարության դժգոհությունը չառաջացնելու համար, այդ ձեռնարկումները ներկայացնել իբրև Վրաստանից կայսրություն փախած նախկին բնակիչների վերադարձ: Հրահանգվում էր նաև գաղթողներին բնակեցնել պետական հողերում:¹⁹ Միաժամանակ չպետք է ժխտել նաև այն հանգամանքը ևս, որ Աղա Մահմադ խանի արշավանքի, ռուսական զորքերի առաջխաղացման պատճառով, Արևմտյան Հայաստանում հաստատվել էին Փամբակից, Շորագյալից և Բորչալուից փախած ոչ քիչ թվով բնակիչներ:²⁰ Այնուհանդերձ, դա միայն պատրվակ է ռուսների համար, և նրանք հաճախ էին շահարկում այս փաստը:

Քանի որ դեռևս Ռուսաստանին ենթակա Արևելյան Հայաստանի շատ տարածքներ անվտանգության տեսակետից անապահով էին, ռուսի

¹⁵ Присоединение ..., т. 1, док. 162.

¹⁶ Նույն տեղում, док. 135.

¹⁷ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. 3, 1866, док. 1071, 1072 /այսուհետև՝ АКАК/. Մատենադարան, ձեռագիր 6517, ք. 3:

¹⁸ Մատենադարան, ձեռագիր 6517, ք. 4:

¹⁹ АКАК, т. 1, док. 544, 555.

²⁰ Бутков П. Г., նշվ. աշխ., т. 2, с. 340, 477.

զգալի թվով արևմտահայ վերաբնակիչներ, որոշ ժամանակից հետո, թողնում էին Հյուսիսային Հայաստանը և անցնում Վրաստանի խորքերը:²¹

Ցարական կառավարությունն ամայացած Վրաստանը և Արևելյան Հայաստանի իրեն ենթակա շրջանները վերաբնակեցնելու նպատակով աշխատանքներ էր ծավալում նաև հարևան տարածքների մահմեդական բնակչության շրջանում: Կարսում այդ աշխատանքները հիմնականում տարվում էին կարափափախների և մասամբ էլ քրդերի շրջանում: Այս գործը գլուխ բերելու համար՝ Կովկասում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Տորմասովը մայոր Քանանովին խոստանում է պարգևատրել:²²

Իրականում կարափափախներն ու քրդերը, ունենալով առավելապես պարսկաթուրքական կողմնորոշում, ձգտում էին ամեն կերպ խուսափել արտագաղթից: Կարափափախներից շատերն իրենք էին ռուսական տարածքներ գաղթելու ցանկություն հայտնում: Այդ դիրքորոշումը հետապնդում էր մի նպատակ միայն՝ ռուսներին ամեն գնով հեռու պահել իրենցից և այդ խառնակ իրադրությունում ժամանակ չահել: Սակայն զարմանալիորեն ռուսական իշխանությունները համառորեն շարունակում են արտագաղթեցնելու փորձերը: Այնուամենայնիվ չպետք է ժխտել, որ վերադարձ, թեև փոքր չափերով, եղել է:

1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական իշխանությունների բռնությունները սաստկացնում են արևմտահայերի փախուստի դեպքերը: Իր նահանգի տարածքից դեպի ռուսական տիրույթներ արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814թ. Կարսի Մահմուդ փաշան և Կարաբեկը գեներալ Ռտիշչևին խնդրում են Փամբակում և Շորազյալում բնակվող իրենց փաշայության բնակիչներին ուղարկել նախկին բնակության վայրերը՝ փորձելով այդ պահանջը հիմնավորել Բուխարեստի պայմանագրի այն դրույթով, որն արգելում էր հայատականների ազատ երթևեկության իրավունքը: Ռուսական զինվորական իշխանությունները առերես համաձայնվում են թույլատրել կարսեցիների ետդարձը, բայց իրականում խոչնդոտում են այդ գործընթացը:

Թեև ռուսական իշխանությունները բացահայտորեն չէին խրախուսում ներգաղթը, այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի գյուղերից և քաղաքներից գաղթ տեղի էր ունենում: Եվ այն կարծիքը, թե 1829-1830թթ. և հետո ընկած ժամանակաշրջանում է կատարվել հայաթափման գործընթացը Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես, Կարսի նահանգում, ու դրանց հետևանքով է նոր միայն հայաշատ դարձել

²¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Ջավախքում և Ախալցխայի գավառում 19-րդ դարի առաջին քառորդին, Իրան-Մամէ, թիւ1-2-3, 1998, էջ 14:

²² АКАК, т. 4, док. 1121.

Արևելյան Հայաստանի շրջանները, այդպես չէ: Դրա վկայությունն են Մատենադարանում պահվող վավերագրերը:²³

Պարսկամերձ Արևմտյան Հայաստանի գավառներից գաղթի նոր ալիք է սկսվում 1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ:²⁴ 1822թ. աշնանը Հասան խանին հաջողվում է ավերածություններ կատարել նաև Կարսի փաշայությունում: Քանդվում, ավերվում, մոխրակույտի է վերածվում Կաղզվանը, Կարսը ու 2000 տուն հայերով ու առատ ավարով խանը վերադառնում է Սարդարապատ, ուր և նրանց բնակեցնում է:²⁵ Այդ արշավանքի հետևանքով շատերը գավառից ինքնակամ հեռանում են Գյումրի:²⁶

Ժողովրդագրական պատկերի համար հատկապես ծանր է անդրադառնում 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, երբ պատերազմից հետո ռուսական զինվորական իշխանություններն ու կամավորական Մարտիրոս Վեքիլյանի ջոկատը կազմակերպեցին հայության զանգվածային գաղթ դեպի Ռուսաստանին անցած Անդրկովկասի շրջանները:²⁷

1829թ. սեպտեմբերի 2-ի պայմանագրի 13-րդ հոդվածով Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաներին թույլատրվում էր 18 ամսվա ընթացքում վաճառել իրենց անշարժ գույքերն ու կալվածքները և շարժական գույքով անարգել անցնել ռուսական սահմանները:²⁸ Պայմանագիրը հայերի համար ծանր կացություն էր ստեղծում: Նրանք կամ պետք է մնային իրենց բնակավայրերում ու իրենց բախտը վերստին հանձնեին թուրքական բռնակալների ջնադարյունքին կամ պիտի թողնեին իրենց հայրենի հողերը և անցնեին Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Թուրքական հրամանատարությունն իր կրած պարտությունների գլխավոր պատճառը համարում էր հայերի դավաճանությունը և պատրաստ էր ռուսական զորքի հեռանալուց հետո, հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ: Մոլեռանդ մահմեդական հոգևորականությունը դեռ

²³ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ. 13 վավ. 173, ք. 2: Նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 682: Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166ա, վավ. 26: Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԳ., Թիֆլիս, 1915, էջ 423:

²⁴ Այդ ժամանակահատվածի ազգաբնակչության տեղաշարժերի և պարսիկների կազմակերպած արտագաղթի մասին մանրամասն տես Մելքոնյան Ա., Էրզրում, էջ 123-128, Լրաբեր, 1988, հ. 5, էջ 17-19:

²⁵ Մուրատյանց Պ.Հ., Նկարագիր Ս. Հովհաննու վանուց և վիճակի նորին Բագրևանդա, Արարատ, 1889, թիւ Գ, էջ 152:

²⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257գ, վավ. 86:

²⁷ Նույն տեղում, թղթ. 66, վավ. 185, ք. 1:

²⁸ Стену Договоры России с Востоком, составил Т. Юзефович, СПб., 1869, с. 78-79.

ռուսական բանակների ներկայության պայմաններում կոչ էր անում պատժել «գյավուրներին», հրահրում էր քրդական ավազակախմբերին կողոպտելու հայկական և հունական գյուղերը: Կաղզվանի քուրդ սանջակբեյ Սանի բեկը 1829թ. հոկտեմբերին սպառնում էր հայ բնակչությանը ասելով, թե՝ «... համբերեցեք, տեսեք, թե յետ քանի մի աւուր ես ձեր գլուխն ինչ կու բերեմ...»²⁹։ Դեռ մարտին Կաղզվանի նշանավոր մարդկանցից մի քանիսը և հոգևոր առաջնորդ Սահակ Սաթուրյանը Կարսի գեներալին նամակ են գրում .« վասն երեսանկեալ աղաչեմք ... վասն մեր պաշտպանութեան զօրք ղարկես որպես խոստացար»³⁰:

Արևմտյան Հայաստանից թուրքերին վերադարձվող տարածքներից հայերին Երևանի նահանգ տեղափոխելու խնդրանքով 1829թ. հոկտեմբերին կոնդակով կոմս Պասկևիչին է դիմում Եփրեմ կաթողիկոսը³¹։ 1829թ. հոկտեմբերի 2-ին Կարսի նահանգի Շորագյալի գավառի Ուղուզլի գյուղի հայ ազգաբնակչության անունից գյուղի քահանա տեր-Թաթոսը խնդրագիր է հղում Պասկևիչին, ուր գրում է, որ հողերի հանձնման լուրը շատ անհանգստացրել է հայերին, ուստի խոնարհաբար խնդրում է թուրքերի ճնշումներից ազատվելու համար թույլ տալ Շորագյալ /Արևելյան Շիրակ/ գաղթելու «ուր կկարողանան ապրել և ծառայել կայսրին»³²։ Ն. Աշտարակեցին էլ իր հերթին, մտահոգվելով Կարինի, Կարսի և Բայազետի նահանգների հայ ազգաբնակչության խնդրով, Քիչինևից 1829թ. նոյեմբերի 8-ին էջմիածնի միաբանությանը գրում է. «... թե հնար կայցե նոցա վերաբնակելոյ ի սահմանս ռուսաց...»³³։ Իսկ 1829թ. նոյեմբերի 8-ին կամավորական պրապորշչիկ Մարտիրոս Վեքիլյանը հայտնելով, որ գրավված վայրերից ռուսական բանակի ետ քաշվելու լուրը ծանր տպավորություն է թողել, էջմիածնի միաբանությանն աղերսում է միջնորդել ռուսական իշխանություններին, որ Կարինը չթողնեն. «... վասն զի փոքրիկ ազգ մեր կրկին դարձեալ լինի ի ետին թշուառութենէ հազիւ զերծաք ի դառն ծառայութենէ, ուրեմն աղաչեմք զձերուն բարձրապատիւ սրբազնագոյն Տերութեան ձեր ... միջնորդութիւն զարթուցէ տեր հոգի խղճմտանաց ի վրա բարեպաշտ իւրոյ մեծի կայսրութեան, որ ոչ դարձուցն յետս երկիրս մեր»³⁴։ Մարտիրոս Վեքիլյանի այս աղերսագրին միանում են նաև Կարսի

²⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257^{III}, վավ. 84, ք. 1:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 342, ց. 1, գ. 2, ք. 49:

³¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 58, վավ. 12, թղթ. 61, վավ. 777:

³² Ներսիսյան Ա. Ն., Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և նրանց ռուսական օրինետացիան XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1962, Հավելված, էջ 172-173:

³³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 63, վավ. 397, ք. 1:

³⁴ Նույն տեղում, թղթ. 62, վավ. 231, ք. 1:

ուժ մշանավոր անձիք և գրում, ոչ թե իրենք են աղաչում, այլ Կարինի, Բասենի և այլ կողմերի հայ բնակչության անունից. «եթե յերկիրս մեր կացեալ մնացե ի ձեռն հզոր տերութեան Ռուսաց՝ մերձակայ աշխարհաց հայքն ամենայն բաւականապէս բնակեն»³⁵:

Թե Ադրիանապոլսի հաշտության դաշնագիրն ինչպիսի տպավորություն թողեց արևմտահայության վրա և ինչ տրամադրություններ առաջ բերեց՝ բացահայտված է նաև Պասկեի 1829թ. հոկտեմբերի 10-ի Նիկոլայ Առաջինին հղած հայտնի զեկուցագրում:³⁶ 1829թ. դեկտեմբերի 3-ին Պասկեիչը հայտնում է Վրաստանի քաղաքացիական մահամզանպետ Պ. Դ. Ջավիլեյսկուն, թե հաշտության լուրը ստանալով՝ Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաները ցանկանում են գաղթել Ռուսաստանի սահմանները և նրանցից շատերը որպես առանձին ողորմածություն, խնդրում են այդ իրավունքը՝ «չպահանջելով ռուսական կառավարությունից ոչ մի օգնություն»³⁷:

Պասկեիչն ընդառաջելով հայերի և հույների ցանկությանը՝ 1829թ. հոկտեմբերին հրահանգում է էրզրումի, Կարսի, Բայազետի ռուսական զորքերի հրամանատարներին անցագիր տալ այն հայերին և հույներին, որոնք այժմ ցանկանում են գաղթել՝ առանց կառավարությունից որևէ օգնություն հայցելու³⁸: Սակայն իհարկե, գաղթելու միակ դրդիչը թուրքերի վրեժխնդրությամբ չէր պայմանավորված, այլ գաղթը կամենում էր և ռուսաց կառավարությունը և կովկասյան զինվորական հրամանատարությունը, որը դեռ 1828թ. վերջերից հանձնարարություն ուներ մախապատրաստելու թուրքահպատակ քրիստոնյաների այս շարժումը: «Քրիստոնյաների» տակ առաջին հերթին ի նկատի էր առնվում հայությունը:

Օսմանյան կայսրությունից քրիստոնյաների ներգաղթը կազմակերպելու համար Թիֆլիսում հիմնվում է գաղթականական կոմիտե՝ Ջավիլեյսկու մախապահությամբ 1830թ. հունվարի 28-ին:³⁹ Գաղթի կանոններն ու գաղթականներին տրվող արտոնություններն իրենց բովանդակությամբ նույնն են, ինչ որ 1828թ. մախատեսվել էր պարսկահայերի համար: Հայերի մի մասը, չսպասելով գարնան բացվելուն, թողնելով անգամ շարժական գույքի մի մասը, Բայազետի,

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ АКАК, т. 7, док. 818.

³⁷ Նույն տեղում, док. 820.

³⁸ Նույն տեղում, док. 821, Ներսիսյան Ա. Ն., մշվ. աշխ., հավելված, էջ 174:

³⁹ АКАК, т. 7, док. 822.

Ալաշկերտի, Երզրումի և մի քանի այլ լիվաներից, Կառսի ելալեթից, ուշ աշնանը սկսեց շարժվել դեպի ռուսական սահմանները:⁴⁰

Երզրումի, Բայազետի և Կարսի հայ գաղթականների ու Պասկելի միջև 1829թ. վերջերին և 1830թ. սկզբներին գործուն բանակցություններ են տեղի ունենում գաղթականներին իրենց ցանկացած քաղաքներում և գավառներում բնակեցնելու համար: Քաղաքների և գյուղերի բնակիչների կողմից ընտրվում են պատգամավորներ, որպեսզի ռուսական տարածքներում իրենց բնակության համար հարմար վայրեր փնտրեն: «Այս պատգամավորները,- գրում է Կարնո գաղթականներից Հակոբ Կարենյանցը,- իհարկե չունենալով այդ մեծ պաշտոնին հարմար գիտութիւնքը և հմտութիւնքը ընտրեցին այն տեղերը, որոնք որ ցույց տուին տերութեան պաշտօնակալքը»⁴¹:

Կարսեցիները որոշում են վերաբնակվել Գյումրի ամրոցում (հատկապես Կարս քաղաքի արհեստավորներն ու առևտրականները), Շորագյալի, Լոռի-Փամբակի գավառներում ու Արագածի ամայի գյուղերում⁴²: Կարսեցիների գաղթի առաջնորդը Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Խաժակնյանն էր (Չախալյանց)⁴³, ինչպես նաև հետևյալ ազդեցիկ աղաները՝ Մահտեսի-Ավոն, Սեծ Հակոբը, Փոքր Հակոբը, Նազարեթ և Սարգիս Դիլանյանցները (Տիգրանյանցներ) և Մկրտիչ Հարությունյանը (Հայթա -Մկո)»:

⁴⁰ Դարբինյան Ն., Արևմտահայերի 1829-1830թթ. գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, 1974, N 2, էջ 93:

⁴¹ Կարենյանց Հ. Խապրիկներ Հայրենիքից, Կոնստնտնուպոլիս, 1862, Տփղիս, թիւ Բ, փետրվար, էջ 228:

⁴² Դարբինյան Մ., Նշվ. աշխ., ՊԲՀ, 1974, N 2, էջ 94: Նաև՝ Дарбинян М.Г., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., РЗУ, 1977, N. 3, էջ 8-9:

⁴³ Ծնվել է 1770-ական թվականներին, Բարձր Հայքի Կարին քաղաքում: Սկզբնական անունը Նասիր էր: 1826թ. նշանակվում է Կարսի նահանգի հոգևոր առաջնորդ: Կաթողիկոսի կարգադրությամբ 1829թ. նշանակվում է միայն Կարսեցի գաղթականների հոգևոր առաջնորդ: Իսկ 1836թ-ից Շամախու թեմի առաջնորդն էր: Մահացել է 1842թ. մայիսի 7-ին:

⁴⁴ Կրպե, նշվ. աշխ., էջ 97: Տիգրանյանցները բնակություն են հաստատում Գյումրիում: Հակոբ Կարենյանցը գրում է. «Այս երևելի գերդաստանը համարում է և է իսկապես պատճառ Կարսայ ժողովրդեան գաղթականութեան» (Կարենյանց Հ., նշվ. աշխ., էջ 230): 1861թ. այդ գերդաստանը բաղկացած էր Նազարեթ և Սարգիս աղաներից, հանգուցյալ Հակոբ աղայի միակ որդի Հովհաննեսից և Նազարեթի երկու որդիներից: Նազարեթ Տիգրանյանն ամբողջովին նվիրվում է Գյումրիում կարսեցիների ծեռնարկած եկեղեցու կառուցմանը: Սուրբ Աստվածածին անվամբ եկեղեցու կառուցումն սկսվում է 1834թ.: Նորաբնակները հոգաբարձու և կատարող են ընտրում կարսեցիներին: Այդ գործի գլխավոր կառավարիչն էր պրապորշիկ մահտեսի Ավոն և օգնականներն էին պրապորշիկ Սարգիսը (Տիգրանյան՝ Հ. Մ.), որը նաև երեցփոխն էր, գանձապետ Ավետիս մահտեսի

Պասկևիչը Կարսի նահանգի հայ բնակչության գաղթի պատասխանատու՝ պրիստավ (մոռուրավ) է նշանակում պրապորշիկ Մարտիրոս Վերջինյանին: Վերջինս 1829թ. նոյեմբերի 6-ին կաթողիկոսի տեղապահ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսին, հայտնելով Պասկևիչի՝ Կարսի հայ բնակչությանը Գյումրի և Արագածի ստորոտների ավերակ գյուղերը գաղթելու հրամանը, տեղեկացնում է, որ ժողովուրդն իրեն «լալագին դիմօք աղերս գրեալ», որպեսզի Ս. Աթոռի կառավարությունը մի ելք գտնի: Կարսի նշանավոր ութ մեծամեծեր, համազված լինելով, որ գաղթելը մեծ թշվառության է հասցնելու բնակչությանը, 1829թ. նոյեմբերի 8-ին կաթողիկոսին աղերսում են՝ դիմել մինիստրների խորհրդին, խնդրելով չթողնել Կարսը:⁴⁵ Ցարական կառավարությունը համոզված լինելով, որ արևմտահայերի գաղթելու ցանկությունն անսասան է, ոչ մի ջանք չգործադրեց գաղթականների անշարժ գույքի և կալվածքների տնօրինման, վաճառելու կամ ինչ որ չափով փոխհատուցում տալու ուղղությամբ: Այդ տեսակետից ուշագրավ է Ջավիլեյսկու պատասխանը Կարսի հայերին, երբ վերջիններս փոխհատուցում և օգնություն են խնդրում. «Կարսի գաղթականները, - գրում էր նա, - ոչ մի իրավունք չունեն պահանջելու ռուսական կառավարությունից հատուցել իրենց կալվածքների համար, քանի որ նրանք չեն գաղթում հրամանատարության դրոմամբ, այլ իրենց սեփական ցանկությամբ, որպեսզի փրկվեն թուրքերի կողմից իրենց սպասվող հալածանքներից և զանազան աղետներից, բավական է և այն, որ ռուսական տիրույթներում նրանց տալիս են պետական հողեր, աղքատներին՝ որոշ նպաստ և մի քանի տարով ազատում են տուրքերից և պարհակերից: Կալվածքների վաճառքը կախված է գաղթականների սեփական ջանքից: Կառավարությունը միջոցներ չունի և պարտավոր չէ հարկադրելու մնացող բնակիչներին գնել այդ կալվածքները»⁴⁶:

Չմշան երկարատև նախապատրաստություններից հետո 1830թ. գարնանն սկսվեց արևմտահայերի զանգվածային գաղթը: Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Ջավիլեյսկին բաժանում է 14000

Մարուքով Տեր-Պետրոսյանը, տիրացու Գրիգոր Պետրոսով ճորոդյանը, Պետրոս մահտեսի Ավագով Տեր-Մինասյանը: 1836թ. ավարտելով եկեղեցու կառուցումը, ապրիլի 23-ին Սինոդից խնդրում են իրենց մատուցած ծառայության մասին ծանուցել բարոն Ռոգենին (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 88, վավ. 40, թ. 1):

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 62, վավ. 78, թ. 1:
⁴⁶ Դարբինյան Մ., նշվ. աշխ., ՊԲՀ, 1974, N 2, էջ 94: Անպատասխան է մնում նաև 1830թ. մարտի 19-ին Կարս քաղաքի հայազգի մի խումբ խանութի տերերի, ռուս գեներալների հրամանով քանդված իրենց խանութների արժեքի փոխհատուցման վերաբերյալ. ռուսական հրամանատարությանն ուղղված խնդրանքը (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257գ, վավ. 88, թ. 1):

չերվոնց 6000-ականը էրզրումից, Բայազետից և 2000-ը՝ Կարսից, գաղթը սկսելու համար:

Նախքան ժողովրդի գաղթելը սուլթան Մահմուդը 2-րդը հատուկ հրովարտակով փորձում համոզել՝ չգաղթել: Իսկ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանն Արևմտյան Հայաստան է ուղարկում Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսին «վնասակար և ազգակործան քայլից» հրաժարվելու համար: Սակայն այս ամենը դեր չխաղաց: Քրիստոնյա բնակչության գաղթով, բնական է, որ արևմտահայ քաղաքներն ու գյուղերն ամայանալու էին, արհեստներն ու առևտուրն անկում ապրելու, վարելահողերը մնալու էին անմշակ և հետևաբար, մասնավոր կալվածատիրական ու արքունի եկամուտները նվազելու էին:

Չմայած թուրք կառավարողների հարուցած բազմաթիվ արգելքներին ու խոչընդոտներին, 1829-30թթ. Արևմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս են գաղթում բազմահազար հայեր և փոքրաթիվ հույներ: Կարսից գաղթած ընտանիքների թիվը 2240-ից հասնում էր շուրջ 2500 զերդաստանի: Կարսի ռուսական ժամանակավոր վարչության տվյալներով այն կազմում էր 2264 ընտանիք կամ 13935 մարդ:⁴⁷

Կարսի նահանգից դեպի ռուսական տարածքներ տեղաշարժ է նկատվում մեծ գաղթից հետո էլ: Նահանգի հայ բնակչության կազմից ռուսական տարածքներ տեղափոխվելու ցանկություն է առաջանում 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմից հետո ևս: Համանման ցանկություն է դրսևորվում նաև մահմեդական, հատկապես նախորդ ժամանակաշրջաններում Օսմանյան կայսրության տարածք անցած բնակչության կողմից:

Այսպես, Կարսի գրավումից հետո նահանգի կառավարիչ նշանակված գնդ. Լորիս-Մելիքովը 1856թ. ապրիլի 8-ին հայտնում է գեմ.-լեյտ. Խրուլևին, որ հիմքեր ունի կարծելու, թե քրիստոնյա բնակչության մի մասը և կարափափախ ողջ բնակչությունը, ովքեր բացահայտորեն պաշտպանել էին ռուսներին, կգաղթեն ռուսական տարածքներ: Նա սպասում է ղեկավարության կարգադրությանը՝ իր հետագա գործողությունների համար. թույլատրե՞լ և նույնիսկ խրախուսե՞լ, թե հնարավորին չափ խոչընդոտե՞լ գաղթը: Լորիս-Մելիքովը գտնում էր, որ գաղթը կարող է հապշտապ և արագ կատարվել՝ հաշտության մասին տեղեկություն ստանալուն պես:

Իշխան Բեհբուլովը ռուսական տարածքներում բնակություն հաստատելու ցանկություն հայտնած Կարսի բնակչության տեղաշարժին հրահանգում է չխոչընդոտել, իսկ զավառային կառավարիչներին ցուցում տալիս, որ ներկայացնեն գաղթող բնակիչների ճիշտ ցուցակը և սպասեն

⁴⁷ Дарбинян М., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., Вестник архивов Армении, 1977, N. 3, с. 20-21.

գեն. Մուրավյովի վերջնական որոշմանն այն մասին, ուր հատկապես նրանց մշտական բնակության տեղափոխել:

Գլխավոր հրամանատար գեն. Մուրավյովը հավանություն տալով գեն.-լեյտ. իշխան Բեհբուքովի կարգադրություններին՝ միևնույն ժամանակ հրահանգում է գեն.-լեյտ. Խրուլևին. «...այդ տեղաշարժերը միայն թույլատրվեն *և ոչ խոստումնալից* (ոմդոծումը՝ գեն. Մուրավյովի)»:⁴⁸

Կարսի նահանգի քրիստոնյա բնակչությունից շատերն էին ցանկություն հայտնել զաղթել ռուսական տարածքներ, բայց նրանցից յուրաքանչյուրը նախապես առաջարկում էր այդ իրավիճակին շատ հատուկ հարց, թե՞ որտեղ կլինի իրենց մոր բնակավայրը: Շատերն էլ ունենալով ազգակցական և այլ կապեր մախկիմում Երևանի նահանգ տեղափոխված հայերի հետ՝ իրենք էին ընտրում իրենց բնակեցման համար որոշակի վայրեր և խնդրում թույլտվություն այնտեղ բնակվելու:

Քանի որ սկզբնական շրջանում ռուսական իշխանությունները չէին կարողանում դրական պատասխան տալ, բնակիչների մեծ մասը, որոնք անկեղծորեն ցանկություն ունեին տեղափոխվել, մնում էին երկընտրանքի և անվճարականության մեջ: Մյուս կողմից, հիմնականում այն մարդիկ, ովքեր առավելագույնս ռուսների նկատմամբ համոզես էին բերել բարյացակամ վերաբերմունք պատերազմի ժամանակ, ընդհանրապես չձեռնարկեին տեղաշարժվել, ապա իրենց մտադրությունը, որն արդեն դարձել էր բացահայտ, ժամանակի ընթացքում թուրքական իշխանությունների կողմից կենթարկվեին հետապնդման: Բացի դրանից, շատերը, որոնք զարմանացանը վերջացրել էին, հարցնում էին, կթույլատրվի՞ նրանց հավաքել իրենց բերքը, և այն տեղափոխել իրենց մոր բնակավայրերը, եթե այս տարածքն աշնանն անցնի թուրքական իշխանություններին:

Վերաբնակվել ցանկացողների կասկածները փարատելու ցանկությամբ՝ գնդ. Լորիս-Մելիքովը 1856թ. հունիսին տեղեկություն է խնդրում Երևանի ռազմական նահանգապետից, թե որտեղ ազատ հողեր կան և քանի ընտանիք կարող է թույլատրվել մոր վերաբնակեցման համար:

Մինչ Երևանի ռազմական նահանգապետից պահանջվող ազատ հողատարածքների մասին տեղեկություն ստանալը, գեն. Խրուլևին մոր կարգադրություն հետևեց: Գեն. Մուրավյովն անհրաժեշտ էր համարում հնարավորությունների սահմաններում ձեռնամուխ լինել, թեկուզ մոտավոր տեղեկությունների հավաքմանը, թե մինչև քանի քրիստոնյա ընտանիքներ, որոնք ցանկություն ունեն վերաբնակվել ռուսական տարածքներում կարող են տեղաշարժվել և պահանջում էր ընդհանուր տեղեկություն Երևանի նահանգի ազատ հողատարածքների մասին:

⁴⁸ АКАК, т. XI, Тифлис 1888, док. 307, с. 313-315.

Նկատի ունենալով Կարսի որոշ քրիստոնյաների թախանձագին խնդրանքները՝ ցուցում է տրվում Երևանի ռազմական մահանգապետին անմիջապես դրական և մանրամասն տեղեկություն հասցնել ազատ հողատարածքների մասին, որոնց վրա, որպես սկիզբ, հնարավոր է վերաբնակեցնել 500-ից 600 ընտանիք:

Ռուսական տարածքներ գաղթած թուրքահայատակ ընտանիքների թիվը, նախկինում Կարսի մահանգի տարածք տեղափոխված թախնցիկների /շուրջ 50 ընտանիք/ հետ միասին, հասնում է 120 ընտանիքի: Բացի դրանից, խնդրագիր է ներկայացրել մինչև 20 ընտանիք: Իսկ ինչ վերաբերում է հստակեցմանը, թե քրիստոնյա քանի ընտանիք կարող է ցանկության դեպքում անցնել ռուսական տարածքներ, ապա այդ մասին, հնարավոր չէ անգամ մոտավոր տեղեկություն հավաքել, քանի որ գաղթողների թվի հստակեցումը սերտորեն կապված է այն հարցի հետ, թե մինչև երբ ռուսները կմնան Կարսի մարզում: Եթե մարզը զբաղեցված լինի ռուսական զորքերի կողմից՝ մինչև բերքահավաքի ավարտը, ապա Կարսի օկրուգի բնակչության քրիստոնյաների զգալի մասը, այն է՝ Նախիջևանի մահալի բնակիչները մինչև 400, Թախտինի սանջակը՝ 150, Կադզվանը մոտ 100 ընտանիքներ, անկասկած է, որ բերքահավաքի ավարտով, կիրականացնեն իրենց մտադրությունը: Սպասվում էր, որ նրանց կմիանան մինչև 50 ընտանիք՝ Կիզիլ-չախչախ, Փիրվալի և Ուզուն-քիլիսա գյուղերի բնակիչներից:

Ինչպես 1830թ. գաղթի, այնպես էլ այս անգամ թուրքական իշխանությունները բոլոր միջոցներով ձգտում են բնակիչներին պահել իրենց տարածքներում, դրա համար օգտագործելով մերթ այն հավաստիացումը, որ անցած պատերազմի ընթացքում հակառակորդին ծառայություն մատուցածները, հաշտության պայմանագրի 9-րդ հոդվածի հիման վրա, ներում կստանան, մերթ սպառնալիքները, որ մարզից ռուսների հեռանալով՝ գաղթածները կպահանջվեն կառավարության կողմից: Այս հանգամանքները զգալիորեն սառեցնում էին դեպի գաղթը ձգտումը: Վերաբնակվել ցանկացողներից ոմանք ձեռնպահ են մնում, քանի որ նաև ուզում են համոզվել, թե բավարար քանակությամբ հողատարածքներով ապահովվա՞ծ կլինեն: 1856թ. Յաթթի-հյումայունի հրապարակման առիթով Օսմանյան Թուրքիայի ներսում տեղի ունեցող անկարգությունների և հուզումների մասին տեղեկությունները, և այդ բարենորոգման հետ կապված քրիստոնյաների նկատմամբ կատարվող ճնշումները, անգամ էրզրումում, կրկին առաջ են բերում գաղթելու՝ նախկինից ավելի ուժեղ ցանկություն, չսպասելով անգամ բերքահավաքի ավարտին: Այս հանգամանքները կարող էին զգալիորեն ավելացնել գաղթողների թիվը, բայց խստորեն առաջնորդվելով գլխավոր հրամանատարի ցուցումներով, որ «գաղթը լինի միայն թույլատրված և ոչ խրախուսված», Լորիս-Մելիքովը չի ձեռնարկում ոչ մի միջոց

զաղթողների թվի ավելացման համար՝ այն թողնելով բնակիչների կամավոր ցանկությամբ:

Ռուսական զորքերի կողմից Կարսի մարզը թողնելուց հետո, ռուսական տարածքներ են զաղթում ևս 2 կամ 3 տասնյակ քրիստոնյա ընտանիք:⁴⁹ Կարսում հաստատված թալինցիներից բացի, ռուսական տարածքներ վերաբնակվելու ցանկություն հայտնեցին նաև Արղահանի սանջակում բնակվող 150 ծուխ թուրքմեններ, սակայն, թուրքմենների զաղթը չիրականացավ:

Ինչպես 1806-1812թթ. և 1828-1829թթ., այնպես էլ 1853-1856թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանություններն ամայացնում են սահմանամերձ բոլոր բնակավայրերը: Ուստի պատահական չէ, որ ռուսական զեկուցագրերում նշվում է, թե էրզրումի փաշայության ընկած սահմանամերձ գյուղերը բնակված են հիմնականում մահմեդականներով:

Այդ իսկ պատճառով, երբ 1828թ. հունիսին ռուսական զորքերը մուտք են գործում Կարսի փաշայության տարածք, հանդիպում են միայն հայկական գյուղերի ավերակներին: Նկատի ունենալով, որ մինչև Կարս ընկած գրեթե բոլոր գյուղերը հայաբնակ էին և վախենալով, որ հայերը ռուսական զորքերին աջակցություն ցույց կտան, թուրքական իշխանությունները հայ գյուղացիներին զաղթեցնում են կայսրության խորքերը: Ուստի ռուսական զորքերը հաճախ էին հանդիպում ամայի գյուղերի:⁵⁰

Միաժամանակ, սակայն պետք է նկատել, որ չնայած այս ամենին, Արևմտյան Հայաստանում հայերը դարձյալ մեծամասնություն են կազմել⁵¹: Այդ է հաստատում նաև ռուս զինվորական Լիխուտինը. «Ասիական թուրքիայում մենք շատ հայերի տեսանք և հավանաբար այլ քրիստոնյաներ ևս կային»⁵², -գրում է նա:

Հայ բնակչության արտագաղթին զուգահեռ տեղի է ունեցել մահմեդական ժողովուրդների հաստատման գործընթաց, ինչպես Կարսում, այնպես էլ ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Կարսում քրդերը հայտնվել էին 16-րդ դարի կեսերից⁵³ և կազմում էին փոքր համայնքներ՝

⁴⁹ АКАК, т. XI, Тифлис 1888, док. 307, с. 313-315.

⁵⁰ Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք 19-րդ դարում, մ. Ա. (1800-1832), Թիֆլիզ, 1894, էջ 400, Кавказ, 1853, 47. Кавказский сборник, т. 30, Тифлис, 1910, Материалы к истории турецкой войны 1828-1829, с. 12.

⁵¹ Փեղամեանց Ե, Պատմական քաղվածքներ, պրակ 5, Բաքու, 1911, էջ 573:

⁵² Лихутин М., Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, СПб., 1863, с. 441:

⁵³ Аверьянов П. И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Историческая очерк, Тифлис, 1900, с. 2.

20-30 ընտանիք:⁵⁴ Նրանք հիմնականում բնակվում էին լեռնային շրջաններում և զբաղվում էին անասնապահությամբ: Մաղասբերդի շրջակայքում վխտում էին քրդական ավազակախմբերը: Նահանգում մահմեդականների թիվն ավելանում է մախ 18-րդ դարի վերջերից և 19-րդ դարի սկզբներից ռուսների Անդրկովկասում նոր տարածքներ ձեռք բերելուց հետո, երբ այնտեղի մահմեդականները մասսայաբար տեղափոխվեցին հարևան թուրքահպատակ, մասնավորապես Կարսի նահանգի տարածք: Աղա Մահմադ խանի ավերիչ արշավանքից հետո, 1796թ. սկզբին Աղվանքում, Արցախում, Մյունիքում և Գանձակում առաջացած սաստիկ սովի հետևանքով բազմաթիվ հայեր և սակավաթիվ մահմեդականներ տեղափոխվեցին Վրաստան, Երևան, Կարս և այլ վայրեր, անգամ Մազդուկ և Դզլար:⁵⁵

Ռուսների առաջխաղացումն իր հերթին խթան հանդիսացավ Փամբակի Շորագյալի և Բորչալուի մահմեդական բնակչության փախուստին՝ դեպի Կարսի և Երևանի խանության տարածքներ: Այդպիսի մեծ տեղաշարժ նկատվեց հատկապես Ցիցիանովի երևանյան արշավանքի ժամանակ:⁵⁶ Նեսվետակի կողմից Արթիկը նվաճելու ժամանակ ևս բավականին մեծ թվով թաթարներ հեռացան Երևանի խանություն և Կարսի փաշայություն: 1806թ. ևս նկատվում է Երևանի խանության մահմեդականների արտագաղթ դեպի Կարս:⁵⁷ Եվ վերջապես 1826թ., երբ սկսվում է հերթական ռուսական արշավանքը դեպի Արևելյան Հայաստան: Շորագյալի գավառի գրեթե բոլոր մահմեդականները՝ այդ թվում և՛ թաթարները, և՛ քրդերը փախչում են սահմանակից թուրքական տարածքներ:⁵⁸ Երևանի քրդերի փախուստը դեպի թուրքահպատակ տարածքներ, մասնավորապես Կարսի նահանգ, տեղի է ունենում 1826թ. Միրաքի ճակատամարտից հետո:⁵⁹ Կարսի նահանգում, իսկ հատկապես սահմանամերձ Շորագյալի գավառում մահմեդականների, մասնավորապես պարսիկների թիվն աճում է 1827թ. ռուսների կողմից Երևանի բերդին տիրելուց հետո:⁶⁰ Ամենամեծ շարժը թերևս կարելի է

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

⁵⁵ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), Աշխատասիրությամբ Ռ.Տ. Տիտանյանի, Ե., 1981, էջ 192:

⁵⁶ Дубровин Н., Закавказье от 1803-1806, СПб., 1866, с. 358. АКАК, т. 2, док. 1153. Նույն տեղում, док. 1810.

⁵⁷ АКАК, т. 3, док. 917.

⁵⁸ Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. Т. 2, 1814-1830, Ереван, 1978, док. 133.

⁵⁹ Кавказский сборник, т. 23, Тифлис, 1902, Материалы к истории персидской войны 1826-1828, с. 182.

⁶⁰ Այդ մասին է վկայում անգլիացի ճանապարհորդ Վիլիամ Համիլտոնը, որը 1836թ. Կարսի նահանգ կատարած այցելության ժամանակ հանդիպել է Երևանից

համարել 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո տեղի ունեցած Երևանի քրդերի արտագաղթը դեպի Կարսի փաշայության տարածք:⁶¹ Այս առումով, հատկապես քրդերի և կարափափախների մասին եղած տեղեկությունները պահանջում է լուրջ ճշգրտում և պայմանավորված է նրանց քոչվորական կյանքով. մի բան, սակայն, միանգամայն պարզ է ու հստակ՝ նրանք նահանգի բնակչության միայն չնչին մասն են կազմել: 1854թ. ռուսական տարածքներ են անցնում 1200 ընտանիք քրդեր:

Նահանգում կային նաև մասնավորապես Շորագյալի գավառում կային նաև կարափափախներ, որոնք հիմնականում գաղթել էին Բորչալուի գավառից:

Այսպիսով, պատմական աղբյուրները վկայում են, որ քննվող ժամանակաշրջանում թուրքական վարչակարգերի վարած հայատյաց քաղաքականության հետևանքով հայ բնակչությունը օրեցօր գնալով նվազում էր: Հայ բնակչության նվազման հիմնական պատճառն ընթացող պատերազմներն էին, որոնց ընթացքում հիմնականում տուժում էր քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, ավերվում էին ծաղկուն շեներ, ռազմական գործողությունների ժամանակ գերեվարվում և կոտորվում էր հայ բնակչությունը: Եվ վերջապես, հայ բնակչությունը նվազում էր բռնագաղթների և արտագաղթների հետևանքով, որոնց չափերը գնալով ընդարձակվում էին: Պակաս դեր չէր խաղում ռուսական իշխանությունների վարած վերաբնակեցման քաղաքականությունը:

վերաբնակված մահմեդականնի (Hamilton W. J., Researches Asia Minor, Pontus and Armenia..., vol 1, London, 1842, p. 205).

⁶¹ История военных действий, ч 1, СПб., 1836. с. XXI.